

Espai, gènere i estratègies econòmiques de la unitat familiar: el treball a domicili de les dones a l'Apalàtxia rural*

Ann M. Oberhauser

Departament de Geologia i Geografia
Universitat de Virgínia Occidental

Data de recepció: 1993

Resum

La reestructuració econòmica en l'Apalàtxia rural està connectada amb les relacions familiars de gènere i les divisions del treball. Durant les últimes dècades, les dones dels Apalatxes han estat contractades cada cop més en activitats assalariades. Aquest increment en la taxa de participació del treball femení és causat parcialment pel declivi de treballs tradicionalment masculins en la mineria i el sector manufacturer i per la necessitat de les famílies de generar ingressos a partir de fonts alternatives. Una altra resposta al descens de l'ingrés familiar ha estat el treball a domicili o la producció domèstica de béns i serveis per ser venuts en el sector formal o informal de l'economia. Donada la manca d'ocupacions de treball assalariat i el relatiu aïllament de les zones rurals dels Apalatxes, les dones d'aquesta àrea s'han ocupat cada cop més en el treball a domicili com una estratègia econòmica. D'aquesta manera, les relacions de gènere dins de la família i les divisions del treball són aspectes importants de la reestructuració econòmica d'aquesta regió. Aquest escrit analitza la intersecció de les relacions de gènere, la reestructuració econòmica i l'ampli ús de l'espai domèstic a partir de l'estudi del treball desenvolupat a la llar per les dones de la regió dels Apalatxes. L'enfocament parteix de la geografia feminista, que es distingeix de les aproximacions convencionals de la geografia per la seva escala d'anàlisi, centrada en les relacions de gènere i pels mètodes de recerca. S'ha argumentat que la geografia feminista pot ampliar la nostra comprensió de la reestructuració econòmica regional incorporant-hi les anàlisis de les relacions de gènere i de les estratègies de l'economia familiar.

Paraules clau: Dona, treball a domicili, reestructuració econòmica, geografia feminista.

Resumen. *Espacio, género y estrategias económicas de la unidad familiar: el trabajo a domicilio de las mujeres en la Appalachia rural*

La reestructuración económica en los Apalaches rurales está relacionada con las relaciones de género dentro de la unidad familiar y las divisiones del trabajo. Durante las últimas décadas, las mujeres de los Apalaches han sido contratadas cada vez más en actividades asalariadas. Este incremento en la tasa de participación del trabajo femenino está causado parcialmente por la crisis de trabajos tradicionalmente masculinos en la minería y el sector manufacturero y por la necesidad de las familias de generar ingresos a partir de fuentes alternativas. Otra respuesta al descenso del ingreso familiar ha sido el trabajo a domicilio o la producción doméstica de bienes y servicios para vender en el sector formal o informal

* Traduit de l'anglès per Soledad Morales.

de la economía. Debido a la falta de ocupaciones de trabajo asalariado y el relativo aislamiento de las zonas rurales de la Apalachia, las mujeres de este área se han ocupado cada vez más en el trabajo a domicilio como una estrategia económica. De esta manera, las relaciones de género dentro de la familia y las divisiones del trabajo son aspectos importantes de la reestructuración económica de esta región. Este escrito analiza la intersección de las relaciones de género, la reestructuración económica y el amplio uso del espacio doméstico a partir del estudio del trabajo desarrollado en el hogar por las mujeres de la región de los Apalaches. El enfoque parte de la geografía feminista, que se distingue de las aproximaciones convencionales de la geografía por su escala de análisis, por centrarse en las relaciones de género y por los métodos de investigación. Se argumenta que la geografía feminista puede ampliar nuestra comprensión de la reestructuración económica regional incorporando los análisis de las relaciones de género y de las estrategias de la economía familiar.

Palabras clave: Mujer, trabajo a domicilio, reestructuración económica, geografía feminista.

Resumé. *Espace, genre et stratégies économiques dans l'unité de production familiale: le travail des femmes à domicile aux zones rurales des Appalaches*

La restructuration économique dans la région rurale des Appalaches est inséparable des relations familiales de genre et des divisions du travail. Durant les dernières décades, les femmes des Appalaches ont été intégrées de plus en plus dans des activités salariées. Cette croissance des taux de participation du travail féminin est causé partiellement par le déclin des emplois traditionnellement masculins dans le secteur minier et industriel et par la nécessité des familles de générer des revenus à partir de sources alternatives. Le travail à domicile ou la production domestique de biens et de services, participant aux secteurs formels et informels de l'économie, a constitué une autre réponse à la baisse du revenu familial. Étant donné le manque d'emploi sévissant au niveau du travail salarié et le relatif isolement des zones rurales des Appalaches, les femmes de cette région sont de plus en plus occupées sur la base du travail à domicile comme stratégie économique. De cette façon, les relations de genre au sein de la famille et les divisions du travail sont des aspects importants de la restructuration économique de la région. Cet article analyse l'intersection entre les relations de genre, la restructuration économique et les usages multiples de la sphère domestique. Il est fondé sur une étude du travail domestique développé par les femmes dans les Appalaches. La perspective provient de la géographie féministe et se distingue des approches plus conventionnelles de la géographie par son échelle d'analyse, centrée sur les relations de genre, et par les méthodes de recherche. On a argumenté que la géographie féministe peut approfondir notre compréhension de la restructuration économique régionale en incorporant des analyses sur les relations de genre et sur les stratégies de l'économie familiale.

Mots-clés: Femme, travail à domicile, restructuration économique, géographie féministe.

Abstract. *Gendered space and household economic strategies: Women's homework in rural Appalachia*

Economic restructuring in rural Appalachia is related to household gender relations and divisions of labor. During recent decades, Appalachian women have been increasingly employed in formal wage activities. This increase in the female labour force participation rate is partly due to the decline in traditional male jobs in the mining and manufacturing sectors and the need for households to generate income from alternative sources. Another response to declining household income is work at home or the domestic production of goods or services for sale in the formal or informal sector. Given the lack of jobs in formal waged work and the relative isolation of rural Appalachia, women in these areas are

increasingly engaged in home-based work as an economic strategy. Consequently, household gender relations and divisions of labour are important aspects of this region's economic restructuring. This paper analyzes the intersection of gender relations, economic restructuring, and the multiple use of domestic space through a study of women's work at home in the Appalachian region. The discussion is grounded in feminist geography which is distinctive from conventional geographic approaches in its scale of analysis, focus on gender relations, and methods of research. It is argued that feminist geography can broaden our understanding of regional economic restructuring by incorporating analyses of gender relations and household economic strategies.

Key words: Women, work, domestic space, economic restructuring, feminist geography.

Sumari

Introducció	«Fent» una geografia feminista:
Reconceptualització feminista	conclusions preliminars
de l'espai i l'escala	Bibliografia
Una geografia de gènere	
en l'Apalàtxia rural	

Introducció

Rita, el seu marit i els seus dos fills viuen en un petit terreny en el Comtat de Kanawha, situat a trenta milles al sud de Charleston, Virginia Occidental. Fa dos anys que Rita va ser acomiadada del seu treball en una indústria química i des d'aleshores no ha trobat cap treball regular. Durant alguns anys ha fet edredons per vendre'ls al mercat local. També ha participat en altres activitats d'origen domèstic, com el conreu, les conserves i la restauració de mobles amb la intenció de guanyar diners per mantenir a la seva família.

Històries com la de Rita es poden sentir una vegada i una altra per tota l'Apalàtxia rural, ja que la recessió comporta temps difícils per a les comunitats ja deprimides. En aquest context, el treball a domicili proporciona una estratègia viable per a la supervivència econòmica en una regió on molta gent està lluny de les àrees urbanes i de les oportunitats del mercat de treball formal. Aquest escrit examina les formes contemporànies d'aquestes activitats econòmiques tradicionals, ja que impliquen les dones. El treball a domicili està definit aquí com la producció de béns i serveis dins de la llar destinats a l'intercanvi monetari o directe. El treball a domicili de les dones subratlla la intersecció entre les relacions de gènere i la construcció de l'espai i l'escala a nivell domèstic. Aquesta anàlisi contribueix a incrementar el cos de la literatura feminista, la qual reconeix les limitacions de l'anàlisi convencional de la reestructuració econòmica en regions deprimides, centrant-se en el paper dinàmic del gènere, de l'espai i de l'escala en les economies familiars. L'Apalàtxia rural, i particularment Virginia Occidental, està representada com una regió on moltes dones estan implicades en el treball reproductiu no remunerat, tot i que contribueixen als ingressos familiars mitjançant activitats realitzades des de la llar.

Aquesta anàlisi del treball de les dones en l'Apalàtxia rural es basa en el marc teòric i metodològic derivat de la geografia feminista. Aquesta ha dirigit grans crítiques a la geografia humana tradicional per descuidar i representar de manera errònia qüestions referents a les relacions de gènere i a la unitat familiar (Bondi, 1990; Hanson, 1992; McDowell, 1988; Mackenzie, 1989; Monk and Hanson, 1982; Women and Geography Study Group, 1984). Per exemple, les feministes advoquen per un nou examen de la reestructuració econòmica incorporant l'anàlisi de com aquesta està igualment influenciada i influeix en les relacions socioeconòmiques dins de la família. Aquest traspàs d'escalas d'anàlisis nacionals i internacionals cap a l'escala familiar també posa en qüestió les nocions convencionals de l'esfera domèstica com un fet homogeni, com una unitat harmoniosa (Folbre, 1986). En el seu lloc, les relacions familiars i l'espai domèstic estan representats com a heterogenis i sovint com a categories conflictives basades en les desigualtats de gènere (Ahrentzen, 1990; Berk, 1984; Dyck, 1990; Pinch, 1992).

Les aproximacions feministes subratllen la naturalesa dinàmica i generitzada dels processos que configuren la unitat familiar com a unitat social i econòmica (Pratt and Hanson, 1991). En el context d'aquest estudi, les estratègies econòmiques familiars estan basades en les relacions de gènere i, consegüentment, demanen una reconceptualització de l'espai domèstic. La idea per la qual la llar és solament un lloc de reproducció estàtic i privat, d'activitats domèstiques és falsa. Ben al contrari, la família és un *espai dinàmic* on producció i reproducció ocorren simultàniament, on la distinció entre públic i privat és poc clara i on, en el cas del treball domèstic, l'esfera familiar i el lloc de treball coexisteixen.

La primera part de l'article explora breument els aspectes conceptuals de les relacions de gènere, la construcció i l'ús de l'espai, i la unitat familiar com escala d'anàlisi. El segon apartat aplica aquests aspectes al cas del treball a domicili de les dones de l'Apalàtxia rural, activitats igualment pertinents en altres contextos geogràfics. El component empíric d'aquesta investigació es deriva d'entrevistes en profunditat a dones que treballen a casa en l'àmbit de Virginia Occidental. Les seves respostes seran examinades en el context socioeconòmic d'aquesta regió, centrat-nos en les tendències de l'ocupació, la participació en la força de treball, i els índexs de pobresa de les llars. L'apartat final resumeix aquesta recerca i assenyalava la importància, en la geografia feminista, de combinar teoria i pràctica.

Reconceptualització feminista de l'espai i l'escala

La geografia humana ha estat tradicionalment, i en alguns casos encara ho és, androcèntrica, derivada de les perspectives i experiències masculines (McDowell, 1990; Monk and Hanson, 1982; Woman and Geography Study Group, 1984). Deixar de reconèixer el rol de les dones i la importància del gènere en les relacions socials i en els processos espacials significa oblidar un element fonamental de la societat (McDowell, 1988). La geografia feminista ha

demostrat que les relacions de gènere són essencials per a les interaccions humanes bàsiques i consegüentment per a les dimensions espacials d'aquestes interaccions (Hanson, 1992; Mackenzie, 1988; McDowell, 1988, 1992). Per tant, la incorporació a la geografia dels enfocaments sensibles al gènere té el potencial de construir i canviar les anàlisis geogràfiques.

Les anàlisis en geografia feminista de les relacions de gènere en la construcció i ús de l'espai dins de la llar serveixen com a marc teòric per a aquest escrit. Aquesta aproximació qüestiona l'errònia dicotomia que s'utilitza per separar certs dominis espacials i divisions del treball com el treball i la casa, «el públic» i «el privat», producció i reproducció (Figura 1). Generalment, els termes de la primera columna són els més valorats per la societat parcialment perquè contribueixen a l'esfera econòmica. La valoració superior d'aquestes activitats tradicionalment masculines sovint reforça l'opressió patriarcal de les dones, tant a casa com al lloc de treball. Encara que aquestes etiquetes masculines i femenines són sovint considerades separades i diferents, en la realitat, elles i els seus espais corresponents són interactius, dinàmics i estan influenciats pel gènere. És a dir, la reproducció de la força de treball i la unitat familiar estan relacionades de manera inherent amb l'àmbit de la producció.

El feminisme ha ajudat a trencar la barrera analítica entre les esferes pública i privada, obligant els científics socials a reexaminar les àrees de la vida social no considerades prèviament com a importants en els seus estudis (Hartman, 1987a). Per exemple, l'espai domèstic és el lloc de la reproducció social, però per uns altres també és un espai de producció de béns i serveis per vendre o intercanviar. Mackenzie i Rose (1983) subratllen aquesta falsa dicotomia en la seva síntesi de la separació analítica de les esferes de la família i el lloc de treball a Gran Bretanya des dels començaments del període industrial. Argumenten que encara que el paper de les dones ha canviat notòriament des de la seva incorporació creixent en el món del treball remunerat, la societat no s'ha adaptat al seu creixement en les activitats econòmiques i a la seva independència social. Les activitats reproductives associades a l'esfera domèstica encara recauen sobre les mares treballadores amb una disponibilitat econòmica limitada per proveir-se exteriorment de serveis com l'atenció als infants o el manteniment de la llar. En definitiva, les anàlisis feministes de la unitat familiar no la represen-

Masculí	Femení
Producció	Reproducció
Treball	Llar
Públic	Privat
Treball qualificat	Treball no qualificat
Remunerat	No remunerat
Valor de canvi	Valor d'ús

Figura 1. Falses dicotomies de la divisió sexual del treball.

ten només com un espai de reproducció, sinó que reconeixen la superposició d'usos de l'espai domèstic per a la producció social i econòmica (Hartman, 1987a; Mackenzie, 1989).

La separació analítica de la casa i el treball, combinada amb la divisió sexual del treball dins de la família, condueixen a restriccions tangibles del treball per a les dones. Ha estat demostrat que les dones, pel fet de ser sovint responsables de les tasques domèstiques i de la cura dels fills, tenen menys flexibilitat que els homes en relació al viatge, al treball i a l'elecció de les ocupacions (Hanson i Johnson, 1985; Hanson i Pratt, 1988, 1990; Wekerle i Rutherford, 1989). Conseqüentment, aquesta situació limita les seves oportunitats de promoció i millora salarial. La disparitat resultant entre les activitats productives dels homes i de les dones es basa en la noció que la unitat familiar no pot ser considerada de manera separada del lloc de treball: la reproducció del treball i la producció de mercaderies i serveis són activitats interrelacionades. I encara més, aquestes activitats estan moldejades per les relacions patriarcales de gènere i les divisions del treball. Les relacions patriarcales dins de la família es tradueixen en la dominació dels homes sobre les dones a través de les divisions socials del treball, del control sobre els recursos econòmics i, en casos extrems, de la violència (Staeheli i Lawson, 1991; Walby, 1989). Per altra banda, el patriarcat a escala familiar és transferit al lloc de treball, a l'esfera pública i a d'altres institucions socials.

Implícit en aquesta anàlisi de la construcció i dels múltiples usos de l'espai, es troba el paper de *l'escala* en l'anàlisi de les relacions de gènere. Encara que la geografia humana ha tractat les implicacions espacials de les activitats socioeconòmiques a diferents escales, la unitat familiar i particularment les relacions socials dins de la família han estat rarament considerades. Aquest escrit argumenta que les relacions de gènere a nivell de la unitat familiar són decisives per comprendre millor els processos socials i econòmics. La llar i els seus membres són els elements bàsics que contribueixen a la producció i a la reproducció de la societat.

Pratt i Hanson (1991) en el seu estudi de les estratègies familiars en un mercat de treball urbà han examinat aquesta relació entre la llar i el treball. Elles argumenten que:

les relacions familiars no pertanyen a una esfera privada, no romanen ni fora ni apartades de les qüestions importants de la societat: el mercat de treball, les relacions capitalistes de producció, l'estat. Les relacions dins de la unitat familiar són els acords crítics a través dels quals els processos socials són mediatitzats, experimentats i en part determinats pels individus (Pratt i Hanson, 1991, p. 55).

L'anàlisi de les estratègies per combinar les responsabilitats de la llar i el treball portades a terme per Pratt i Hanson il·lustra com les relacions de gènere i les divisions del treball dins de la família influeixen els altres nivells de l'activitat. D'aquesta manera, la unitat familiar necessita ser «redescoberta» per aquells que estudien la reestructuració econòmica. En definitiva, el feminisme ha elevat la nostra consciència i la nostra comprensió de certes activi-

tats i relacions socials tot examinant els processos i les relacions de poder a nivell familiar i la seva influència en altres escales i nivells de la societat.

Una anàlisi feminista de les estratègies econòmiques de la unitat familiar

Aquest apartat examina el gènere i les dinàmiques de les estratègies econòmiques familiars en tant que relacionades amb amplis canvis econòmics. Des de la reestructuració de començaments dels setanta, moltes famílies de classe baixa i mitjana han necessitat dos ingressos per enfrontar-se a l'augment del cost de la vida i lluitar contra la cada cop més vulnerable situació laboral (Hartman, 1987b). Conseqüentment, les llars dels països més industrialitzats i occidentals han fet front als costos d'atenció als fills o a la necessitat d'ajustar els seus horaris per portar a terme les responsabilitats domèstiques (Bowlby, 1990; Pratt i Hanson, 1993; Wheelock, 1990). Aquests ajustaments tenen una càrrega particular en els membres de la família i en la unitat familiar.

En aquest context, el treball a domicili esdevé una alternativa viable per guanyar diners. Els tipus i l'abast del treball, juntament amb la incorporació de membres addicionals a les activitats econòmiques a domicili, afecten i són afectades significativament per les relacions familiars de gènere (Boris i Daniels, 1989; Christensen, 1993; Mackenzie, 1989). Per exemple, les dones són sovint les responsables de les tasques domèstiques com la cura dels infants, el cuinar i la neteja, cosa que retrau les seves opcions per a un treball exterior i influeixen també en els tipus d'activitats a domicili que poden desenvolupar. Addicionalment, aquestes activitats estan sovint determinades per la seva formació (o bé per manca d'aquesta), experiència i habilitats. Així, fer de cangur, escriure a màquina, cosir o cuinar esdevenen activitats comunes per a les dones amb la finalitat d'aportar un ingrés a l'economia familiar.

L'organització del treball a domicili pot ser atractiva per aquells empresaris que estalvien en despeses generals, subsidis i en l'elevada productivitat dels treballadors (Christensen, 1988; Fernández-Kelly i Garcia, 1989). Seguint la tendència que es remunta al començament de l'era industrial, les companyies estan expandint el treball a domicili en diverses activitats com el treball a preu fet per als processos manufacturers intensius en mà d'obra, el treball de secretariat i fins i tot activitats executives altament qualificades (Christensen, 1988; Falconer, 1993; Fernández-Kelly i Garcia, 1989).

Tot i que el treball a domicili és un fenomen internacional, segons el context geogràfic aquest ha desenvolupat característiques específiques a nivell local. Les anàlisis del treball a domicili en països semiperifèrics, per exemple, tenen en compte el contingent econòmic, polític i els processos socials a nivell local, els quals influeixen en les estratègies familiars. Alguns estudis del treball a domicili a Espanya l'examinen en el context de la industrialització rural, on el treball a preu fet és comú entre les indústries manufactureres del tèxtil i del vestir, de les sabates i els productes de pell, i dels components electrònics bàsics (Benton, 1990; Sabaté et al., 1991). El treball a domicili de les dones apleixa també certs requisits industrials per a les tasques intensives en mà d'obra, sala-

ris baixos i poca qualificació en altres països semiperifèrics com Mèxic (Benería i Roldàn, 1987; Wilson, 1991) i Itàlia (Mingione, 1991; Vinay, 1985). Tanmateix, es reflecteixen diferències importants entre el treball a domicili en l'àmbit urbà i el rural, com en el tipus de béns o serveis produïts, preus, mercats i altres aspectes de les activitats domiciliàries.

El treball a domicili en els països desenvolupats ha rebut menys atenció que el treball d'aquestes característiques i el sector informal en els països subdesenvolupats, malgrat que comparteix molts elements comuns pel que fa a les relacions de gènere i a les estratègies familiars. El treball a domicili es dona sovint en àrees econòmicament deprimides dels països desenvolupats on no existeixen formes alternatives de treball. L'afebliment de les economies basades en els recursos de l'est d'Ontario i de la Columbia Britànica són el marc per a l'anàlisi de Mackenzie del treball a domicili de les dones (Mackenzie, 1989). En el seu estudi les dones han estat excloses en gran part del treball formal assalariat i han estat ocupades primordialment en el treball a domicili relacionat bàsicament amb activitats tradicionals com l'artesanía o la cura dels infants.

L'increment del treball a domicili, particularment entre les dones, no està absent de crítiques. Els sindicats en particular objecten per la manca de regulacions i per la disminució de la pressió que significa en les ocupacions del treball formal, del terciari i de la indústria (Herod, 1991). A més a més, el fet de participar en el treball a domicili suposa sovint càrregues addicionals i estrès per a les dones, les quals, malgrat que estan contribuint a l'ingrés familiar, moltes vegades continuen mantenint la responsabilitat primordial del treball domèstic (Ahrentzen, 1990; Seymour, 1992). De fet, el treball a domicili com a alternativa a la doble jornada per a les dones treballadores pot ser sovint estressant i esgotador.

Utilitzant els mètodes d'investigació feminista

Les geògrafes feministes han reformulat els mètodes d'investigació i les seves aplicacions seguint la seva visió crítica de la geografia humana tradicional, la qual consideren androcèntrica (McDowell, 1988, 1992). La discussió que segueix a continuació parla de forma general sobre els mètodes feministes en geografia, centrant-se en aquells mètodes emprats en aquest projecte d'investigació. Tot i que no existeix un mètode específicament feminista, existeixen algunes característiques que distingeixen l'aproximació de la investigació del gènere dels mètodes convencionals (Harding, 1987). La geografia tradicional, per exemple, tendeix a aproximar-se a la investigació a través de mètodes objectius i normatius designats per establir les regularitats d'una mostra representativa. Els mètodes d'anàlisi estan formalitzats i emprats amb la intenció particular d'obtenir informació i aplicar-la en anàlisis estadístiques. La geografia del gènere pot utilitzar aquest tipus d'anàlisi, però plantejada des de perspectives consistentes amb la metodologia feminista. Aquestes perspectives valoren la subjectivitat, el compromís personal, les respostes qualitatives, i la presa de consciència del context i les experiències diàries del subjecte investi-

gat (Hanson, 1992; Katz, 1992; McDowell, 1988; Women and Geography Study Group, 1984). Els mètodes intensius d'investigació com l'entrevista interactiva, l'observació participativa, i l'etnografia són utilitzats sovint per complementar els mètodes i les anàlisis extensives. Aquests mètodes intensius descobreixen una àmplia gamma de relacions qualitatives, actituds i experiències que no apareixen en els mètodes quantitius o normatius (McDowell, 1992).

A més a més, la distinció entre el subjecte i l'objecte d'investigació que s'exposa a la geografia convencional està fonamentalment alterada en les aproximacions de gènere. La relació entre l'investigador i la/les persona/es estudiades sovint esdevé familiar i fins i tot amable, contràriament a l'objectivitat i distància personal mantingudes durant les entrevistes formals. La familiaritat entre el subjecte i l'objecte desenvolupat sovint en les investigacions de gènere subratllen la seva intersubjectivitat, o el solapament entre els interessos i les experiències de la persona que investiga i les qüestions centrals de la investigació (Harding, 1987; Staeheli and Lawson, 1991). Finalment, mentre que deuen existir diferències entre el científic i la persona investigada en termes de classe, raça i ètnia, existeix una base i una confiança comuna que poden sorgir potencialment de la seva relació interactiva (McDowell, 1992).

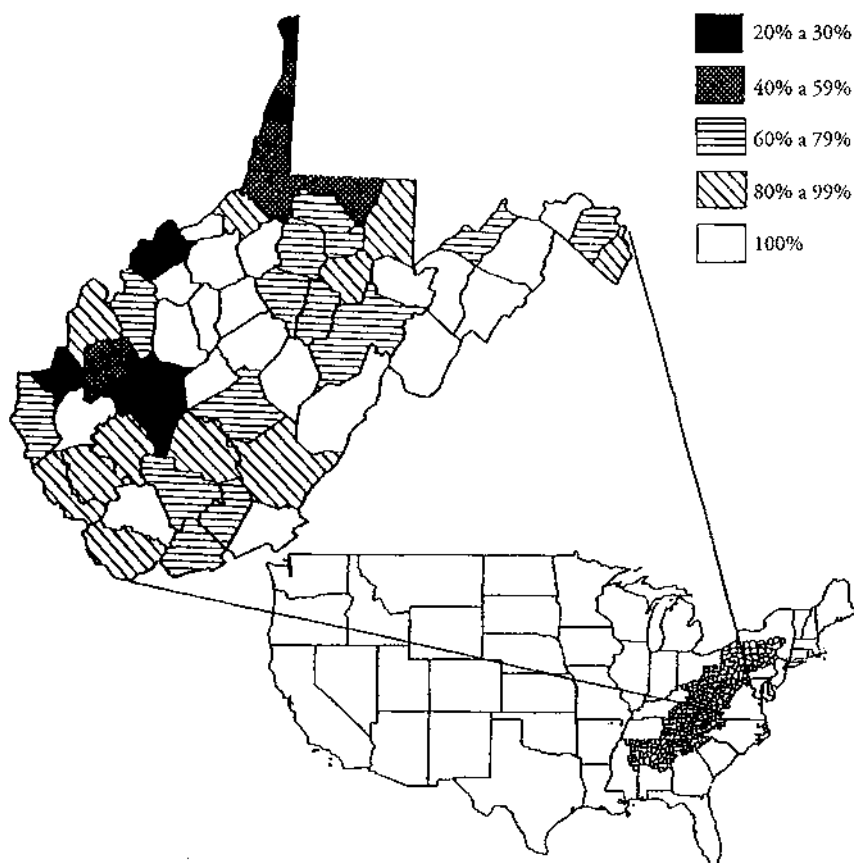
En resum, les relacions de gènere, la construcció i l'ús de l'espai, i les qüestions d'escala són àrees importants on la geografia del gènere ha desafiat críticament la geografia humana tradicional. Aquests desafiaments són el resultat de la necessitat de reestructurar la naturalesa androcèntrica de la disciplina i d'incorporar-hi «l'altra meitat» de la geografia humana. Els mètodes de recerca feministes presenten una via per portar a terme aquests objectius i per arribar a una comprensió més gran de les relacions socials i dels processos espacials. Aquests conceptes estan aplicats seguidament en un estudi del treball a domicili com a una estratègia econòmica important de les unitats familiars a l'Apalàtxia rural, particularment a la Virginia Occidental rural.

Una geografia del gènere en l'Apalàtxia rural

Les dones de l'Apalàtxia rural, i en general de les regions deprimides, han estat ignorades en les discussions sobre reestructuració econòmica durant molt de temps. Particularment, la literatura geogràfica de la reestructuració econòmica no han considerat gaire el paper de les activitats generadores d'ingressos per a la unitat familiar, sinó que s'ha centrat en les dades agregades d'ocupació i el treball en el sector formal del mercat de treball. Recentment, però, diversos estudis han examinat el paper crític jugat per la dona en el desenvolupament social i econòmic de l'Apalàtxia rural (Pudup, 1990; Maggard, 1990; Halperin, 1990). Aquest article complementa aquests estudis feministes, ja que se centra en les relacions de gènere dins de l'esfera domèstica en el moment en què aquestes afecten les estratègies de l'economia familiar. El treball a domicili de les dones es mostra com una part integrant del múltiple i simultani ús de l'espai domèstic per a les activitats de reproducció i producció. A més, els tipus d'activitats

a domicili desenvolupades per les dones reflecteixen sovint les divisions sexuals del treball i la valoració que les dones tenen de la seva família i la seva llar.

Les estratègies econòmiques familiars estan presentades en el context dels processos econòmics globals i les situacions locals. L'Apalàtxia rural ha estat descrita com una regió perifèrica dins d'un país central (Couto, 1988; Nyden, 1979; Simon, 1979). El seu caràcter de regió econòmicament marginada ha estat provocat pel predomini de les indústries extractives durant la major part del segle XX (Lewis, 1993; Pudup, 1990). Virginia Occidental ha estat escollida per aquest debat en part per la seva localització central dins l'Apalàtxia. L'estat de Virginia Occidental és l'únic situat en la seva totalitat dins de la regió dels Apalatxes i la seva geografia social i econòmica és similar a altres àrees de la regió (Mapa 1). És un dels estats més rurals dels Estats Units, amb aproximadament un 64% de població d'aquest tipus (la qual viu en assentaments de menys de 2.500 habitants). El Mapa 1 mostra el percentatge de població

Mapa 1. Virginia Occidental: població rural, 1990 (percentatges). Font: U.S. Census, 1990.

rural per cada un dels 55 comtats. N'hi ha vint que presenten un 100% de població rural, mentre que una gran majoria dels comtats de l'Estat en presenten un índex superior al 60% (U.S. Bureau of the Census, 1990). El terreny muntanyós de la majoria d'aquestes àrees rurals fa de l'agricultura una activitat difícil i provoca l'aïllament respecte de les regions més poblades.

En les darreres dècades Virginia Occidental ha sofert grans revessos econòmics i moviments migratoris a causa del fort descens de l'ocupació en el sector primari i secundari (Dorsey, 1987). Particularment, la reestructuració de la indústria minera en la dècada dels vuitanta ha conduït a la pèrdua de més de la meitat dels llocs de treball de la mineria del carbó. Com a resultat d'aquesta gran pèrdua de llocs de treball molts comtats miners i rurals han experimentat un inexorable declivi social i econòmic. La taxa d'atur a Virginia Occidental arribà al 18% l'any 1983, quan l'economia de l'Estat estava en crisi. La taxa d'atur oficial actualment se situa en el 12%, una de les més altes de la nació. Addicionalment, la concentració subregional de l'atur, superior al 20%, continua sent un gran problema (U.S. Bureau of Labor Statistics, 1990).

Aquestes altes taxes d'atur han portat a unes devastadores condicions socials per a la població de l'Estat. No obstant això, la pobresa no és un fet nou a Virginia Occidental, al 1992 més de 320.000 dels seus habitants, aproximadament un 18% de la població de l'Estat, arribà a la situació de pobresa definida oficialment pel govern federal, lleugerament inferior a l'observada els anys centrals de la dècada dels vuitanta, quan la taxa de pobresa se situava aproximadament al voltant del 22%. La mitjana nacional era del 13.5% l'any 1990 (U.S. Bureau of the Census, 1990). La pobresa incideix de manera especialment severa sobre les famílies amb un únic cap, la majoria de les quals són dones. L'any 1989 la taxa de pobresa per a les famílies de mares solteres era a Virginia Occidental del 39.8% (U.S. Bureau of the Census, 1990).

L'atur creixent, les taxes de pobresa i el nombre de mares cap de família són vies diferents per mesurar l'impacte negatiu de la reestructuració econòmica. Malgrat tot, les estadístiques sovint no consideren un aspecte important de la base econòmica de la regió. El sector informal està exclòs de la quantificació formal de l'activitat econòmica, tot i que juga un paper important en la supervivència de les estratègies de la unitat familiar. El treball a domicili de les dones inclou activitats del sector informal i és una aportació important als ingressos familiars. Així doncs, la pèrdua de llocs de treball masculins predominantment en la indústria manufacturera i la mineria, combinada amb les oportunitats limitades d'ocupació en el sector terciari, ha aportat creixents pressions econòmiques per a moltes famílies de Virginia Occidental. En aquest context, el treball a domicili esdevé un recurs viable i necessari per a la generació d'ingressos.

(Re)Descobrint les dones i el treball a domicili en la Virginia Occidental rural

Les estratègies econòmiques de les dones basades en les activitats a domicili són un component crític en la supervivència de les famílies en les àrees rurals aïllades de l'Apalàtxia (Oberhauser, 1993). Malgrat que les dones s'estan incor-

porant de manera massiva a la força de treball, la taxa d'activitat laboral femenina a Virginia Occidental és del 42,6%, molt per sota del 55% de la mitjana nacional (U.S. Bureau of Labor Statistics, 1990). El treball a domicili femení és una via per a les dones camperoles per portar a terme les seves responsabilitats domèstiques i per guanyar més diners (Pudup, 1990). La flexibilitat en l'ús de l'espai i el temps són elements essencials per a les dones d'escassos recursos econòmics que treballen a casa seva amb una manca d'accés als serveis de suport i amb una experiència laboral limitada.

Els tipus i el paper del treball femení a domicili en les economies domèstiques són analitzats seguidament, a partir d'observacions i entrevistes en profunditat a dones que treballen a casa seva en zones rurals de Virginia Occidental. La metodologia emprada està en consonància amb els mètodes feministes subratllats anteriorment, els quals enfatitzen la subjectivitat de les investigacions feministes i el paper de les entrevistes qualitatives. Les dones amb un treball a domicili han estat identificades mitjançant la tècnica del mostreig progressiu. Els contactes inicials van ser fets a partir de diverses organitzacions de dones i grups comunitaris, els quals, a la vegada, van posar en contacte la investigadora amb altres dones treballadores. Aquesta tècnica de mostreig va ser essencial per guanyar inicialment els contactes amb aquesta població i per guanyar també la seva confiança. El fet que moltes d'aquestes dones estiguin ocupades en activitats del sector informal fa impossible la seva identificació a partir de qualsevol estadística oficial i accentua la sensibilitat de la informació obtinguda a partir de l'entrevista. La naturalesa del mètode de mostreig dona com a resultat una mostra que no és necessàriament representativa de la població de dones amb activitats domèstiques. No obstant això, es pot explorar la intersecció de les relacions de gènere, de l'espai i l'escala a partir de la informació recollida mitjançant les entrevistes intensives amb aquestes dones treballadores.

El treball a domicili a Virginia Occidental és relativament habitual i produeix una gran varietat de béns. L'intercanvi monetari o directe es posa en pràctica mitjançant la comercialització d'aquests béns. Contràriament al que diuen les anàlisis econòmiques convencionals, l'esfera domèstica és molt sovint l'espai primari per a l'activitat econòmica en aquesta regió, constituint el treball a domicili un element bàsic de les estratègies de supervivència familiar. Aquest raonament divideix les activitats domèstiques en quatre categories i reconeix el solapament d'algunes (Figura 2). La tipologia reconeix dues categories àmplies com són l'agricultura o les activitats basades en la ramaderia i el treball en activitats realitzades des de la llar, cadascuna de les quals inclou activitats tant del sector formal com de l'informal. Els serveis i les mercaderies són les altres dues categories utilitzades per identificar les activitats a domicili. Totes aquestes categories integren el que tradicionalment han estat considerats com espais separats, la llar i el lloc de treball. Addicionalment, aquestes activitats a domicili reflecteixen sovint la divisió sexual del treball on les dones són les responsables primordials de les tasques domèstiques dins de la unitat familiar o de l'espai agrícola.

	Serveis	Mercaderies
Treball a domicili basat en activitats realitzades a la llar (Sectors Formal i Informal)	Cria d'animals Tallar la gespa Lloguer o arrendament de la terra Treball mecanitzat	Cria d'animals per vendre com a domèstics Conreu de plantes de jardí Cria de ramat per vendre'l com a carn
Treball a domicili agrícola o ramader (Sectors Formal i Informal)	Atenció al telèfon Comercialització per catàleg (ex. Tupperware) Hostatge Perruqueria Atenció a infants i vells Treball informatitzat (ex. escriure a màquina) Prostitució Servei de neteja Serveis «Bed and Breakfast»	Teixir Productes artesans Forn Restauració de mobles Costura a preu fet Fer mitja

Figura 2. Tipologia i exemples de les activitats a domicili de les dones a Virginia Occidental.

El treball a domicili en l'agricultura inclou la producció de serveis i mercaderies per a l'intercanvi directe o monetari. Algun exemple de les primeres poden ser el lloguer o arrendament de terra, la construcció de granges i la maquinària intercanviada per pagaments monetaris o en espècie. Aquestes activitats són molt generalitzades i proporcionen una via molt efectiva per guanyar diners a partir d'una propietat que, per altra banda, està infrautilitzada. El treball agrícola a domicili també inclou els productes de jardí, la ramaderia per ser venuda com a carn i animals per vendre com a domèstics o de granja, per exemple, gossos, conills i cavalls. Els mercats d'aquests productes es troben sovint en la família, els amics o els veïns. Aquests béns són venuts a peu de carretera, en les fires dels comtats o en mercats urbans. Tant en la producció com en la comercialització d'aquests béns i serveis, els contactes socials són essencials per l'èxit d'aquestes activitats.

El treball realitzat a la unitat familiar suposa també la producció de serveis i mercaderies (Figura 1). Aquestes activitats es realitzen directament dins de la casa i incorporen les habilitats domèstiques i els rols tradicionals de les dones. El treball d'assistència i els valors femenins respecte de la casa i la família són també evidents en aquestes activitats. Els serveis a domicili observats comunament a Virginia Occidental són la cura dels infants, escriure a màquina, la perruqueria i la neteja. Aquestes activitats utilitzen les habilitats femenines tradicionals i serveixen així com a mitjà comú per generar un ingrés addicional per a les dones camperoles. La prostitució és menys comuna, encara que a vegades és l'últim mitjà per a les dones de Virginia Occidental que no tenen cap més via per guanyar diners. Una mare soltera entrevistada de la part meridional

nal de Virginia Occidental s'introduí en la prostitució amb la intenció de guanyar diners per alimentar i vestir els seus fills. La quarta categoria de la tipologia és la producció domèstica de mercaderies (Figura 2). Els treballs de camp revelen diversos tipus de productes casolans, com els cuinats al forn, l'artesanía, els mobles restaurats i els gèneres de punt. Aquestes activitats representen tant el sector formal com l'informal, segons si els guanys són declarats o no. Els mercats per a aquests béns són trobats a partir tant de xarxes informals com formals, com, per exemple, les companyies que venen per catàleg, els magatzems de venda al detall i les botigues especialitzades.

L'ús de l'espai domèstic per a activitats productives no està absent de conflictes i tensions. El treball a domicili pot convertir-se en una càrrega terrible per a la dona en el moment en què intenta combinar les responsabilitats domèstiques amb les activitats generadores d'ingressos. A més, l'espai per a les activitats domèstiques coincideix sovint amb l'espai familiar o domèstic. Per exemple, una dona que cria gossos els guarda en la seva saleta d'estar i una altra dona que restaura mobles realitza la seva feina a la cuina durant els mesos d'hivern.

Finalment, el temps dedicat al treball a domicili i l'habilitat d'aquestes dones per trobar hores per dedicar-s'hi varia segons l'existència d'altres responsabilitats, l'edat dels fills i la voluntat d'altres membres de la família d'assumir responsabilitats domèstiques addicionals. Les dones estan obligades sovint a romandre despertes fins tard o a llevar-se d'hora al matí per trobar un temps continu per a les seves activitats a domicili. Així, les relacions de gènere i les divisions del treball representen sovint que les dones continuen suportant les responsabilitats principals de les tasques domèstiques malgrat l'increment de les seves activitats econòmiques. Conseqüentment, el treball femení a domicili ha de ser flexible amb la finalitat de combinar l'horari familiar i les seves necessitats.

Donada la reestructuració industrial i el declivi econòmic de les dues últimes dècades, el treball a domicili és especialment important en diverses de les famílies de les dones entrevistades. En alguns casos, bé l'home o la dona han perdut la seva feina i el treball a domicili proporciona els recursos necessaris per suportar les despeses familiars. En la situació de Rita, descrita al començament de l'article, la seva decisió d'ocupar-se seriosament en activitats a domicili va venir després de la pèrdua del seu lloc de treball en una indústria química. De manera similar, les regions carboníferes tant del nord com del sud de Virginia Occidental han estat devastades pel tancament de les mines, les quals tenen molt poques possibilitats de ser reemplaçades per activitats manufactureres o per les del sector serveis. En la seva totalitat, en aquest període més recent de la reestructuració econòmica, els habitants d'aquestes àrees depenen fortament de les activitats domèstiques per generar ingressos familiars.

«Fent» una geografia feminista: conclusions preliminars

En les dècades recents la geografia del gènere ha sofert crítiques importants i ha fet contribucions significatives a la geografia humana. Ha redefinit les

nocions convencionals sobre les relacions socials, l'espai i l'escala per incloure una anàlisi de gènere i una perspectiva feminista. El cas estudiat de les estratègies econòmiques familiars de les dones en l'Apalàtxia rural s'assembla en molts elements a les experiències de les dones que treballen a domicili en altres contextos geogràfics. Estudis com aquest subratllen la intersecció de les relacions de gènere, els múltiples usos de l'espai i la rellevància de l'escala per entendre la reestructuració econòmica. Aquesta investigació dissenyada seguint el projecte de la geografia feminista es concentra en les relacions de gènere dins de la llar pel fet que contribueixen a l'ús de l'espai i a les qüestions d'escala. Particularment, l'espai domèstic i l'escala familiar són considerats com categories dinàmiques que reflecteixen els múltiples i conflictius aspectes dels rols de gènere i les divisions del treball. L'anàlisi de la unitat familiar com un lloc important de producció i reproducció, casa i treball, públic i privat, condueix a la reconceptualització d'aquestes categories definides prèviament com a separades i diferents. L'estudi del cas de les estratègies econòmiques familiars de les dones en l'Apalàtxia rural il·lustra la intersecció de les relacions de gènere, dels múltiples usos de l'espai i de la rellevància de l'escala en la comprensió de la reestructuració econòmica. En resposta a les pressions econòmiques i a les restriccions socials, les dones utilitzen l'espai domèstic de forma creativa per guanyar diners per a la supervivència de la seva família, sovint sota un pressió molt forta. Fent això, estan integrant diversos rols de gènere i divisions del treball per emprendre les activitats domèstiques, així com per generar ingressos. Les estratègies econòmiques familiars com aquestes han estat passades per alt en les anàlisis de la reestructuració econòmica i, consegüentment, en la formulació de les polítiques públiques.

Aquest debat sobre les estratègies econòmiques familiars en el context de la reestructuració econòmica conclou amb un tema contemporani de la geografia del gènere —praxi, o la combinació de teoria i pràctica—. Aquest tema planteja la qüestió de com hom pot aplicar els resultats i el marc conceptual d'un estudi com aquest per enfortir aquestes dones i informar els polítics sobre la necessitat d'incorporar el gènere en les estratègies econòmiques regionals. Aquesta investigació considera tres àrees on aquesta praxi pot ocórrer. La rellevància i l'aplicabilitat de la investigació geogràfica és qüestionada molt sovint per les feministes, especialment en aquelles situacions on la població o l'àrea d'estudi no veuen resultats concrets, sinó que esdevenen objecte d'estudi i fins i tot d'explotació (Stachel i Lawson, 1991). Encara que els interessos adreçats aquí fan molt poc per millorar la qüestió de qui guanya o perd, el projecte pot conduir al possible reforçament i millora de la situació d'aquestes dones.

En primer lloc, les entrevistes en profunditat i les converses mantingudes amb les dones treballadores han servit per enfortir-les, encara que hagi estat en pocs sentits. Aquestes dones estaven sovint aïllades de forces exteriors i de formes de pensar, per la qual cosa apreciaven l'oportunitat de compartir llurs experiències amb la investigadora. Fent això, han reflexionat sobre les seves vides personals, sobre els seu paper dins de la família i sobre les seves activi-

tats econòmiques en formes que podien haver estat inapreciades prèviament per elles. En segon lloc, l'enfortiment individual es pot estendre a nivell de la comunitat a través dels contractes i de la coordinació de les activitats a domicili. Aquest nivell d'enfortiment serà reforçat en una etapa posterior del projecte de recerca quan es demanarà a dones seleccionades d'una àrea la seva participació en tallers. Aquests donaran l'oportunitat a les representants de les organitzacions feministes i als grups de desenvolupament econòmic de dialogar amb les dones que treballen a domicili i compartir els problemes i les qüestions relacionades amb el seu treball. Aquesta etapa de la recerca serà una contribució contínua als debats sobre el treball a domicili i al desenvolupament de formes concretes d'ajuda i de millora de la situació de les dones treballadores a domicili de l'Apalàtxia rural.

Finalment, aquesta investigació podrà donar a conèixer als acadèmics i polítics l'existència de vies alternatives per estudiar la reestructuració econòmica, contribuint així al treball teòric i empíric en aquesta àrea. L'elaboració de programes i l'aplicació apropiada dels resultats romanen com uns assumptes importants per a la geografia del gènere i deurien ser considerats de manera més explícita en els objectius de les nostres investigacions. La geografia del gènere pot millorar la nostra comprensió de les restriccions amb les quals es troben les dones en l'intent de desenvolupar simultàniament la triple càrrega del treball domèstic, la generació d'ingressos i l'activitat comunitària, i, per tant, ens ajuda a aplicar les mesures corresponents per enfortir-les.

Bibliografia

- AHRENTZEN, S. B. (1990). «Managing conflict by managing boundaries: how professional homeworkers cope with multiple roles at home». *Environmental and Behavior*, n. 22 (6), p. 723-752.
- BENERIA, L.; ROLDAN, M. (1987). *The Crossroads of Class and Gender: Industrial Homework, Subcontracting and Household Dynamics in Mexico City*. Chicago: The University of Chicago Press.
- BENTON, L. (1990). *Invisible Factories: the Informal Economy and Industrial Development in Spain*. Albany, Nova York: SUNY Press.
- BERK, S.F. (1984). «The household as workplace: wives, husbands, and childrens», p. 65-81, a WEKERLE, G.R.; PETERSON, R.; MORLEY, D. (eds.). *New Space for Women*. Boulder: Westview Press.
- BONDI, L. (1990). «Progress in geography and gender: feminism and difference». *Progress in Human Geography*, n.14 (3), p. 438-445.
- BORIS, E.; DANIELS, C. (eds.) (1989). *Homework: historical and contemporary perspectives on paid labor at home*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- BOWLBY, S. (1990). «Women, work and the family: control and constraints». *Geography*, n. 76 (1) 326, p. 17-26.
- CHRISTENSEN, K.E. (ed.) (1988). *The New Era of Home-based Work*. Boulder, CO: Westview Press.
- CHRISTENSEN, K.E. (1993). «Eliminating the journey to work: home-based work across the life course of women in the U.S.», p. 55-87, a C. KATS; J. MONK

- (eds.). *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course*. Nova York: Routledge.
- COUTO, R.A. (1988). «TVA, Appalachian underdevelopment, and the post-industrial era». *Social Spectrum*, n. 8, p. 323-347.
- DORSEY, S. (1987). *An analysis of West Virginia labor force participation rates*. Center for Economic Research, West Virginia University.
- DYCK, I. (1987). «Space, time and renegotiating motherhood: and exploration of the domestic workplace». *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 8, p. 459-483.
- FALCONER, K.F. (1993). «Home, work, gender and technological change: the case of telecommuting women». Conferència presentada a The annual meeting of the Association of American Geographers, Atlanta, GA.
- FERNANDEZ-KELLY, M.P.; GARCIA, A.M. (1989). «Informalization at the core: Hispanic women, homework, and the advanced capitalist state», p. 247-264, a A. PORTES, M. CASTELLS, L.A. BENTON (eds.). *The Informal Economy*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- FOLBRE, N. (1986). «Cleaning house: new perspectives on household and economic development». *Journal of Development Economics*, n. 22, p. 5-40.
- GARCIA RAMON, M.D.; CRUZ, J.; BAYLINA, M. (1992). «Female day labourers, sexual division of labour and welfare state in rural Spain. The case of Andalucía». I.G.U. Study Group on Gender and Geography. Symposium on *Women's paid and unpaid work in changing global economy*, Rutgers University, N.J., 2-7 agost.
- HALPERIN, R. (1990). *The Livelihood of Kin: Making Ends Meet the Kentucky Way*. Austin: University of Texas Press.
- HANSON, S. (1992). «Geography and feminism: worlds in collision?». *Annals of the Association of American Geographers*, n. 82 (4), p. 569-586.
- HANSON, S.; JOHNSON, I. (1985). «Gender differences in work-trip length». *Urban Geography*, n. 3, p. 193-219.
- HANSON, S.; PRATT, G. (1988). «Reconceptualizing the links between home and work in urban geography». *Economic Geography*, n. 64, p. 299-321.
- HANSON, S.; PRATT, G. (1990). «Geographic perspectives on the occupational segregation of women». *National Geographic Research*, n. 6 (4), p. 376-399.
- HARDING, S. (1987). *Feminism and Methodology*. Bloomington: Indiana University Press.
- HARTMANN, H. (1987a). «The family as the locus of gender, class and political struggle: the example of housework». S. HARDING (ed.). *Feminism and Methodology*. Bloomington: Indiana University Press.
- HARTMANN, H. (1987b). «Changes in women's economic and family role in post-World War II United States», p. 33-64, a L. BENERIA; C.R. STIMPSON (eds.). *Women, Household, and the Economy*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.
- HEROD, A. (1991). «Homework and the fragmentation of space: challenges for the labor movement». *Geoforum*, n. 22 (2), p. 173-183.
- KATZ, C. (1992). «All the world is stages: intellectuals and projects of ethnography». *Environment and Planning D: Society and Space*, n. 10 (5), p. 495-510.
- LEWIS, R. (1993). «Appalachian restructuring in historical perspective: coal, cultura and social change in West Virginia». *Urban Studies*, n. 30 (2), p. 299-308.
- MACKENZIE, S. (1988). «Building women, building cities: toward gender sensitive theories in the environmental disciplines», p. 13-30, a C. ANDREW; B.M. MOORE MILROY (eds.). *Life Spaces*. Vancouver: University of British Columbia Press.

- MACKENZIE, S. (1989). «Restructuring the relations of work and life: women as environmental actors, feminism as geographic analyses», p. 40-61, a A. KOBAYASHI; A. MACKENZIE (ed.). *Remaking Human Geography*. Boston: Unwin Hyman.
- MACKENZIE, S.; ROSE, D. (1983). «Industrial change, the domestic economy and home life», p. 115-200, a J. ANDERSON; S. DUNCAN; R. HUDSON (eds.). *Redundant Spaces in Cities and Regions?* Londres: Academic Press.
- MAGGARD, S. W. (1990). «Gender contested: women's participation in the Brookside coal strike», p. 75-98, a G. WEST; R. BLUMBREG (eds.). *Women and Social Protest*, Nova York: Oxford University Press.
- MCDOWELL, L. (1988). «Coming in from the dark: feminist research in geography», p. 155-173, a J. EYLES (ed.). *Research in Human Geography*. Oxford: Basil Blackwell.
- MCDOWELL, L. (1990). «Sex and power in academia». *Area*, n. 22 (4), p. 323-332.
- MCDOWELL, L. (1992). «Doing gender: feminism, feminist and research methods in human geography». *Transactions of the Institute of British Geography*, n. 17, p. 399-416.
- MINGIONE, E. (1991). *Fragmented Societies*. Cambridge, MA, Basil Blackwell.
- MONK, J.; HANSON, S. (1982). «On not excluding half of the human in human geography». *Professional Geographer*, n. 34, p. 11-23.
- NYDEN, P.J. (1979). «An internal colony: labor conflict and capitalism in Appalachian coal». *The Insurgent Sociologist*, n. 8 (4), p. 33-43.
- OBERHAUSER, A.M. (1993). «Industrial restructuring and women's homework in Appalachia: lessons from West Virginia». *Southeastern Geographer*, n. 33 (1), p. 23-43.
- PINCH, S. (1992). «Who does what, where?: a household survey of the division of domestic labour in Southampton». *Area*, n. 24.1, p. 5-12.
- PRATT, G.; HANSON, S. (1991). «On the links between home and work: family-household strategies in a buoyant labour market». *International Journal of Urban and Regional Research*, n. 15 (1), p. 55-74.
- PUDUP, M.B. (1990). «Women's work in the West Virginia economy». *West Virginia History*, n. 49, p. 7-20.
- SABATÉ, A.M.; MARTÍN-CARO, J.L.; MARTÍN GIL, F.; RODRÍGUEZ, J. (1991). «Economic restructuring and the gender division of labour: the clothing industry in the rural areas of autonomous community of Madrid». *Iberian Studies*, n. 20 (1-2), p. 134-154.
- SEYMOUR, J. (1992). «No time to call my own»: women's time as a household resource». *Women's Studies International Forum*, n.15 (2), p. 187-192.
- SIMON, R.M. (1979). *The development of underdevelopment: the coal industry and its effects on the West Virginia Economy: 1880-1930*. Ph.D Dissertation, University of Pittsburgh.
- STAEHEL, L.A.; LAWSON, V.A. (1991). «Feminism, praxis, and human geography». Conferència presentada a The Annual Meeting of the Association of American Geographers. Miami: Florida.
- U.S. Bureau of the Census (1990). *Statistical Abstract of the United States*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- U.S. Bureau of Labor Statistics (1990). *Employment and Earnings*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- VINAY, P. (1985). «Family life cycle and the informal economy in central Italy». *International Journal of Urban and Regional Research*, n. 9 (1), p. 82-98.
- WALBY, S. (1986). *Patriarchy at work*. Cambridge: Polity Press.
- WALBY, S. (1989). «Theorizing patriarchy». *Sociology*, n. 23, p. 213-234.

- WEKERLE, G.R.; RUTHERFORD, B. (1989). «The mobility of capital and the immobility of female labor: responses to economic restructuring», p. 139-172 a J. WOLCH, M. DEAR (eds.). *The Power of Geography*. Londres: Unwin Hyman.
- WHEELLOCK, J. (1990). «Capital restructuring and the domestic economy: family self respect and the irrelevance of "rational economic man"». *Capital and Class*, n. 41, p. 103-141.
- WILSON, F. (1991). *Sweaters: Gender, Class and Workshop-based Industry in Mexico*. Nova York: St. Martin's Press.
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP (1984). *Geography and Gender: An Introduction to Feminist Geography*. Londres: Hutchinson.